

ROMAN *BOGOVO ROBLJE* ENESA KARIĆA IZMEĐU APOLOGIJE BOGA I LJUDSKE SLOBODE

DOI: <https://doi.org/10.26340/muallim.v21i82.1793>

Durić RAŠID

Enes Karić, *Bogovo roblje* (roman hronika), Tugra, Sarajevo 2020.

1.

Bogovo roblje promišlja u sebi smisaono kontradiktornu, međuoprečnu suštinu ljudske ontologije: da li je moguće biti spokojan, zadovoljan sobom, svijetom i životom kroz osobno-intimnu, i općeljudsku poziciju, stvarno življenje, u kojem se sastaje, paralelno opstoji iskrena predanost, pokornost Bogu, samosvjesna ovisnost o Bogu, i istovremeno osobno duboka potreba da ispoljavamo svoju volju – slobodu. Da raspoložemo samoizborom svoga životnoga (i vjerskoga) puta i da istodobno budemo ustrajni na Božijem putu. Prema ateističkom svjetonazoru radi se o jednom međuisključivom logosu koji *Bogovo roblje* čini provokativnim. O smislenoj međuisključivosti po kojoj nije moguće biti slobodan čovjek koji je pokoran bilo kome. Ovu smisaonu međuisključivost rješava epilog romana ostvarivanjem volje – slobode nosivog autobiografskog lika romana. Naime, nakon petogodišnjega *robovanja Bogu*, tijekom školovanja u Medresi, središnji autobiografski lik romana, imenovan kao mladić ili K., ostvaruje svoju volju – slobodu polaganjem prijemnog ispita i upisivanjem na studij političkih nauka. Riječ je o pretočenim činjenicama iz stvarnoga življenja u ovaj roman

– hroniku. Roman legitimira neprikosnoveno pravo na osobnu slobodu izbora – najeminentniju ljudsku potrebu i vrijednost. Onu slobodu izbora koju nam je stvaranjem našeg razuma – prema abrahamskim religijama – Bog posredovao. Prema ateističkom svjetonazoru, onu slobodu koju smo evolucijom, svojim radom i trudom osvajali. *Bogovo roblje* spaja teološki i ateistički svjetonazor o slobodi, premošćuje njihovo smisaono međuisključujuće stajalište o slobodi, kroz spoznaju jednog Boga, božansko-ljudskog jedinstva. *Bogovo roblje* uvjerava nas da je ostvariva apologija Boga i osobne slobode u njihovom jedinstvu. Kontradikciju logosa slobode u Bogu i u čovjeku premošćuje, ne osporavajući intelektualnim premošćenjem, neotuđivo pravo čovjeka na osobnu volju i slobodu bez Božijega posredovanja.

Kako Karić uspijeva božansku volju sa ljudskom voljom uskladiti, ovo ateističko proturječje logosa “pomiriti”, onda kada ljudski razum, do “zida” dospije? Karić polazi u razrješenju ovoga proturječja da božanska volja ne isključuje ljudsku volju. Da božanska volja u sebi implementira i legitimira ljudsku volju. U ovoj implementaciji, u božansko-ljudskom jedinjenju volje kao slobode, bitno je markirati da to jedinjenje podrazumijeva osobnu

samoodgovornost u ostvarivanju volje. I da božanska volja ispoljava sebe u prirodno-božanskim zakonitostima. Prirodno-božanske zakonitosti čovjek je radi svog samoostvarenja obavezan poštivati, primjenjivati u svakodnevnom životu. Pritom provođenje svoje volje pretpostavlja našu samodovoljnost i isključuje našu samodovoljnost u ponašanju, u (samo) odlučivanju. Istodobno i (ne)odvojivo. Rješenje stvarne ili prividne međuisključivosti između božanske volje i ljudske volje, Karić je u sebi osvijestio na relativno jednostavan način:

U ovom Univerzumu ima Bog i da sa Bogom imaju pravila ponašanja u svijetu. To jest ima Kućni red Univerzuma. (474).

Domislio je, zapravo nadmislio je Enes Karić ateističko međuisključivanje božanske i ljudske volje kroz učenje svoga intelektualnoga uzora – Đozu Huseina, njegova učitelja u Medresi, *našeg najboljeg islamskog teologa*. (311) Đozinim teološkim svjetonazorom kojim spaja božiju i ljudsku volju. Ovaj je Đozin svjetonazor primijenjen i razrađen u *Bogovu roblju* kao spoznajno ishodište književne istine o čovjeku i Bogu:

U korišćenju i upravljanju prirodom, čovjek je jedino obavezan da usklađuje svoju ljudsku volju sa

općom Božijom voljom po kojoj se odvijaju procesi u svijetu i životu. ... Međutim, usklađivanje ljudske volje sa postojećim redom u prirodi, Božijom voljom, predstavlja poznavanje ovoga reda, a to je moguće samo putem nauke.. Nauka nam omogućuje da otkrivamo tajne prirode i da upoznajemo red i zakone koji vladaju u svijetu. Otud onaj veliki značaj koji Islam pridaje nauci. (...) Islam teži sintezi ljudske volje sa božijom voljom, zakona nutarnjeg života čovjeka sa zakonima prirode, razuma sa srcem, potrebe tijela sa potrebom duha, interesa ahireta sa interesima dunjaluka, itd. Konkretno u našem problemu teži sintezi sile vlasti, nauke i tehnike sa odgojem, savjetom i drugim pedagoškim mjerama. (Đozo Husein, *Islam u vremenu*. Sarajevo 1976, 178, 140).

U *Bogovu roblju* riječ je apsolutnoj istini sažetoj u spoznaji contraria sunt complementa. Da se suprotnosti Bog i čovjek dopunjavaju. Riječ je o osmišljenom paralelizmu apologije Boga i ljudske volje kao slobode koji se ne isključuju već se uvjetuju i dopunjuju. Da vjera u Boga, povjerenje ljudsko u Boga, može nastati samo iz svoje volje, iz osobnog voljenja Boga. Tako osmišljenu apologiju ostvaruju u *Božijem roblju* đaci u Medresi koji se uzdaju u Božiju pomoć. I pored pouzdanja u Božiju pomoć, medreslije provođenjem svoje volje, čine grijeh. Direktno kada njihova volja producira nevolju, neslobodu drugom. Kada ne primjenjuju Božije zapovijedi u ostvarivanju svoje volje i slobode. Takve pozicije i stanja ljudska su bitna sastojbina *Bogova roblja*, usljed čijih kritičkih opservacija je roman vrijedan, umstveno provokativan, kako za vjernike tako i za ateiste, agnostike i skeptike. Riječ je o bitnom saznanju, apsolutnoj istini koju roman argumentira, da je od Adema a. s. čovjek sa svojom voljom (slobodom) izložen trajnom i (ne) izbježivom činjenju grijeha. Da je Bog čovjeku neophodan radi ublažavanja grijeha ili nadanja u oprost grijeha. Da bih književnim tekstom argumentirao nosivu ideju romana u kojoj se osobna volja kao sloboda

ostvaruje pouzdanjem u Boga, u još većoj mjeri osobnim trudom, markiram da je *Bogovo roblje* jedan spoj dokumentarnog književnoga teksta i hronike petogodišnjeg školovanja mladića u Medresi u Sarajevu između 1973 i 1978. Da se *robovanje Bogu* okončava trijumfom volje kao slobode – upisivanjem mladića na studij političkih nauka. (Uporedi posljednje poglavlje ovoga članka sa citiranim i komentiranim epilogom romana). Primarni motiv moje recenzije nije, međutim, u naprijed sažetom filozofsko-theološkom osmišljenom “pomirenju” božanske i ljudske volje kao međuvjetovane slobode. Slobode koja podrazumijeva samoodgovornost čovjeka prema savjesti, društvu i Bogu. U mojoj recenziji riječ je prvenstveno o vrijednosti ovog romana hronike kao umjetnosti riječi.

2.

Nosiva je estetska sastojbina umjetnosti riječi *Bogova roblja* njegova istinitost. Ona istinitost koja izvire iz iskrenosti. Iskrenost nastaje, hrani se u književnom tekstu iz osjećajnosti u kojoj prepoznavamo spontanost, neposrednost i prirodnost. Sa krajnjim učinkom, da nam je književna riječ Enesa Karića uvjerljiv i stvaran njegov autobiografski život. Tako u riječ “udjeven” i ogoljen, da je iz stvarnoga života u književnu riječ transformiran, pretočen život – ogledalo osobno-intimnog života ovoga pisca, kao đaka sarajevske Medrese. Upravo onakav kakav je u stvarnosti bio u vrijeme petogodišnjega školovanja Enesa Karića u *Gazi Husrev-begovoj* medresi u Sarajevu između 1973 i 1978. Uzbudljiv je, i u sebi istodobno je i mučan i fascinantan Karićev život pretočen u riječ. Usljed činjenice da je ta riječ spoj psihološkoga realizma i naturalizma, duhovitosti, samoironije i samokritičnosti. Mene se ta riječ duboko dojmila usljed nemilosrdnog samoispovijedanja svojih strasti, nedostataka i mana u vrijeme odrastanja adolescenta u zrelu ličnost. Usljed bespoštednog ispoljavanja svoje pohlepe za *đaćkim položajima* (670). Usljed

osujećivanja, ispoljavanja i suzbijanja svojih tjeskobnih stanja, frustracija i depresija. Usljed otkrivanja mladićeve materijalnonovčane strasti i karijerizma, želje za uspjehom. Izenadio me je roman dezuiliziranjem mišljenja o intimnom sebi. Bespoštednim otkrivanjem osobno-intimnih nedostataka. Ljudskog licemjerja i dvoličnosti, narcizma i egoizma. Sa sadržajima takve iskrenosti i samokritike svojih i općeljudskih strasti, *Božije roblje* zasigurno je jedinstven autobiografski roman savremene bosanske književne riječi. Rijetki su naime ljudi, pogotovo narcisoidni književnici, koji su u stanju biti tako samokritični, svoje nedostatke osujetiti, prepoznati. U riječima ogoliti svoje mane javnosti, time sebe sramotiti, samoponiziti. Za takav javan književni čin čovjek treba biti ne samo hrabar, čestit i pošten, već biti duboko svjestan svojih nedostataka. Uopće biti duboko osviješten trajne i nerješive ljudske nesavršenosti. Takva kompleksna Karićeva iskrenost, u kojoj je energirana istinitost o sebi, o bosanskom mentalitetu, o čovjeku uopće, po mojem uvjerenju središnja je vrijednost *Bogova roblja*. Ta iskrenost izvire iz Karićeva intimnog vjerskoga uvjerenja, koje je u Medresi naukovao, da su Bogu i naše skrivene misli, strasti, poroci i mane znani, da ih zato ne treba ni ljudima tajiti.

Bogovo roblje meni je fascinantna književni tekst usljed činjenice da zrelo pisac obistinjuje mane i nedostatke sebe kao adolescenta koji svojim trudom hoće biti slobodan, postati izgrađena ličnost, čovjek vrijednosno jednak drugima. Medresa mu je na takvom putu bila pretijesna i frustrirajuća. Usljed toga je stanje tjeskobe, prožeto rijetkim ozarenjima novih saznanja o Bogu kroz školovanje u Medresi, nosivo psihološko stanje *Bogova roblja*. Petogodišnje stanje tjeskobe, financijske oskudice, i vrijednosne ljudske neravnopravnosti, mladića i đaka Medrese, sa njihovom ustrajnom borbom za svoju volju i slobodu u toku školovanja i sazrijevanja, izrodilo je *Bogovo roblje*. Preciznije ime ovoj životno-dokumentarnoj književnoj hronici nije se moglo domisliti.

Brojni su osobno-intimni i društveni razlozi da je mladiću bilo u duši tjeskobno za svih pet godina naukovanja o Bogu. Tom prevladajućem stanju tjeskobe, koje producira frustracije i depresiju u mladiću kroz cio roman, presudan je psihološki i moralni razlog da je mladić podlegao autoritetu roditelja koji ga upisuju u Medresu: *Jarane moj, ti ćeš u Medresu, a zavoli je kasnije – odjekivale su riječi oca Emina ...* (303). Riječ je o bespogovornom podlijeganju mladića autoritetu oca hodže bez hodžaluka, kojeg mladić istodobno poštuje, voli i boji ga se. Da je otac Emin, sa naprijed navedenim riječima bio bitnim dijelom u pravu, pokazalo se školovanjem – usvajanjem znanja kroz koje se u mladiću postepeno gasio odiozum prema Medresi. Ali nije bio taj odiozum konačno ugašen sve dok mladić nije završio Medresu, potom položio prijemni ispit i upisao studij političkih nauka u Sarajevu. (Upoređi posljednje poglavlje ovog članka: citat i komentar epiloga romana). Uzroci tjeskobi i frustraciji u mladiću prema Medresi, unatoč povremenih ozarenja naukom o Bogu, su ipak tijekom petogodišnjega školovanja produbljivani. Najdublji uzrok tomu bio je zakonom nepriznati tj. neravnopravni status đaka Medrese sa tzv. državnim školama. Prešutno i navodno, usljed naukovanja o Bogu. Zakonska neravnopravnost producirala je brojne nepravde prema đacima Medrese. Bila uzrokom njihovih frustracija, sve do traumatične iskompleksiranosti đaka Medrese. Riječ je o jednom naturalističkom samoosjećanju, osjećanju okuženosti i gubavosti mladića i đaka Medrese u socijalističkom društvu. U ovom kontekstu recepcije *Bogovo roblje* je tematsko-autobiografski nastavak prethodnoga Karićeva romana *Boje višnje* u kojem je riječ o odrastanju Dječaka u selu Višnjevu i njegovu osmogodišnjem školovanju u Han Biloj. Oba romana, naime, idejno i tematski povezuje Dječakovo i mladićevo gorko iskustvo prijezira islama u njegovoj okolini, najzajedljivije od njegovih vršnjaka “muslimančadi.” Tadašnji

opći odiozum javnosti prema vjerovanju u Boga inkubiran je sistematski kroz medije i kroz školski sistem. Kroz vladajući marksistički materijalizam – ideologiju između pedesetih i devedesetih godina. Dječak odrasta u tradicionalnoj muslimanskoj porodici u kojoj su did i nene, sa strane majčine i očeve, bili duboko uvjereni u svoje i u općeljudsko oplemenjenje islamom. Otac i majka upisuju Dječaka u Medresu iz uvjerenja o islamu kao pravom putu ka Dječakovu očovječenju. Upisuju ga u Medreseeu iz njihova uvjerenja da nema uzvišenijega zanimanja od hodžinskoga vođenja ljudi ka Bogu – ljudskome uzoru i Savršenstvu.

3.

Magijska je snaga *Bogova roblja* u njegovoj jezičko-izražajnoj jednostavnosti kojom opisuje u sebi međuisključive osjećaje, promišlja također u sebi kontradiktorne pojmove ljudske esencije. Primjerice Boga kao puta ka našem savršenstvu i samoostvarenju. Ili ljudsku volju kao ispoljavanje slobode. Riječ je o načinu promišljanja koji je za učenjake umstveno provokantan, za prosječnike shvatljiv i razumljiv. Uvjeren sam, naime, da će se prosječni čitatelji, vjernici i ateisti, posebno teolozi, zamisliti nad poučavanjem pojedinih profesora Medrese koje mladić sažima. Primjerice, nad akaidom profesora Medrese Kasima Hadžića, čijim promišljanjem dokazuje da je nauk o Bogu najdublji nauk:

Jer ne može se sve znati, u mnogo toga valja vjerovati ... Zato što se vječnost i bespočetnost kao svojstva vezuju samo za Boga. ... Kao što se mokrina vezuje za tečnost, ili vrelina za vatru, ili sjaj za svjetlost ... tako je vječnost isključivo Božije svojstvo. Ko to valjano shvati, shvatio je pola vjere. ... Zemlja, voda, vatra i zrak, ipak to su sve stvorenja, a Bog nije stvoren već je Stvoritelj. Arapski filozofi su govorili: Bog je El-Medžud. Onaj koji Jeste, Onaj koji Ima. Na latinskom se El-Medžud kaže Praesens. Onaj koji oduvijek Jeste ... Jer samo je ono Bog uz koga nije smisljeno postaviti

pitanje o nastanku, o začetku. ... Ta pitanja se postavljaju uz stvorenja koja su uronjena u vrijeme i mjesto ... Stvarajući svoja stvorenja Bog ne postaje stvorenje. Ne, nikada. Tako kaže naša vjera islam. ... Bog je iznad spola, iznad vremena. (146, 147, 247)

Bogovo roblje protkano je brojnim mudrostima profesora Medrese, čija predavanja mladić upija, u romanu sažima, radosti se u novim saznanjima, u njima proosjeća svoju ljubav prema profesorima. Kroz ljubav profesora prema nauku o Bogu uopće, prema islamu zasebno. Tako se između profesora i đaka ostvaruje bliskost i međupovjerenje, a iz njih, u đake urasta osjećanje smisla i vrijednosti školovanja u Medresi. Riječ je o mladićevo postepenom, dubokom udubljivanju i zaljubljanju u nauku o Bogu, u kuranski nauk, profesorskim tumačenjem islama kao općeljudske vjere i *muslimana svakog koji u Boga vjeruje, koji je Bogu pokoran*. Medresa postepeno, kroz godine školovanja mladića, izrasta u *duhovnu gimnaziju* u kojoj teološka saznanja, abrahamovskokur'anska, đaci upijaju i vrijednosno izjednačuju sa općim i estetskim obrazovanjem. Đaci se radoste čitanjem Dantea, Getea, Čehova, Gandija, Tolstoja, Dostojevskog ... Uživaju u književnim tribinama posvećenim djelu Ive Andrića, Meše Selimovića. Tribine insceniraju Hadžem Hajdarević i Džemaludin Latić – mladićevo stariji drugovi iz Medrese. Poanta ovih tribina je da se zamislimo nad bosanskom i islamskom vrijednošću djela Meše Selimovića i Ive Andrića. Da se zamislimo nad Karićevom tezom da su ta djela, kroz elitističku književnu kritiku u postratnoj bosanskoj javnosti, neopravdano marginalizirana. Sa krajnjim smislom i učinkom naukovanja u Medresi da, u tumačenju profesora Medrese, abrahamske religije srastaju na način da se tajna Božanstva iz apstraktnih astralija spušta u njen izvor – u srce svakog vjernika. Da Božije riječi konkretno dolaze do naših srdaca, i time mi Boga ničim ne ograničavamo, nikakvim kipom, nikakvom slikom,

nikakvom materijalnom spodobom ili pogrešnom uobraziljom, već se nama, cijelom čovječanstvu, dragi Bog javlja kao čvrsta Plemenita Misao, koja nam se Svojom Ljepotom časovito ukaže, pa se odmah povuče u Svoju Veliku Tajnu, za čovjeka nikad do kraja saznavnu ... Što je kiša za biljke, to su riječi Tevrata, Zebura, Indžila i Kur'ana za srca ljudi, za cijelo čovječanstvo. (211) *Islam kaže: nije čovjek radi Boga, već je Bog radi čovjeka.* (172)

Humanum i oljuđenje šejtana u čovjeku idejni je smisao *Bogova roblja* i njegova suštinska vrijednost. Taj smisao Karić proniče i apostrofira sažimanjem mudrih spoznaja njegovih profesora. Sa konačnim utiskom i uvjerenjem da je *Bogovo roblje* hommage, izraz Karićeve zahvalnosti za svoje duhovno uzrastanje i ozarenja kroz mudrost i religijsku tolerantnost njegovih voljenih profesora:

I doista ovdje hronika po istini kazuje: Bilo je đaka svakakovih, u svata su htjeli ... Ali pred Silajdžićem, Trebinjcem, Hadžićem, Tokićem, Zebrom Šoše, te poslije Omerom Nakićevićem, Nijazom Šukrićem i drugim mlađim profesorima koji su pristizali ... osjećao se stid, makar malo stida. (171) ... *U hafiza Silajdžića nije se moglo ne znati, ne iz razloga što ga se neko bojao, već se neznanje doživljavalo kao veliki stid. ... Dobri čovječice, sjećaćemo te se dok budemo živi.* (172).

Ove riječi ispoljavaju dubok dojam poštovanja prema pedagogima Medrese kao drugim roditeljima koji su, prije svega, bili ljudi, potom muslimani i profesionalci – teolozi. I koji su čak oplemenjivali najdragocjenijim smislom obrazovanja – čovječnošću. Znajući da je biti čovjekom najveće i trajno ljudsko iskušenje. Imao je dakle Enes Karić i sreću i duboko zadovoljstvo da su ga čovjekom stvarali vrsni znalci islama i humanisti u tom njihovom nerastavljivoj spoju. Stoga je ovaj vrijedni roman izazov ne samo za čake medresa, za studente nauka o Bogu, za hodže, već i za abrahamske vjernike uopće. Moguće je roman tematski označiti prvim (meni poznatim) staleškim ili "hodžinskim"

romanom u bosanskoj književnosti. Takođe i romanom islamskoga univerzalizma kojeg nalazimo u brojnim Karićevim promišljanjima abrahamske Božije jedinosti. Riječ je o romanu koji je duboko islamski i istodobno interreligijski. Primjerice, u Karićevoj zaljubljenosti u priču *Susret sa majkom* autora Selima Jarkoča, objavljenoj u đaćkom listu *Zemzem*. Priču je mladić, čuvajući ovce na Vlašiću, *napamet naučio*. U priči Mehmed-paša Sokolović gradi za oca džamiju, za majku crkvu, jer mu je majka *usporila u kršćanstvu*. (33) *Džamija do crkve sa kojih se ista Bogova voda niz dva krova slijevala, po različitim potocima zemlji oticala.* (34) Interreligioznost nalazimo i u Karićevoj teološkostvaralačkoj interpretaciji poznate priče iz srpske književnosti *Prvi put s ocem na jutrenju*. U kojoj se strasti kockanja junak priče Mitar oslobađa nakon istinskoga dubokoga ganuća Bogom na svom *jutrenju*. U ovo ganuće Karić udijeva vjerski univerzalizam u pravoslavlje: u doživljaju istinskog ganuća Bogom, zabludjeli Mitar sebe preporuča, oslobađa se strasti kockanja. Vraća se toplini porodičnog doma, smislu života, zahvaljujući svojem samoozarenju Bogom koje je proživio prvi put u crkvi na svom *jutrenju*. (Up. str. 222–226). Roman je u cjelini prožet interreligioznošću, pa ga je umjesno recipirati kroz njegov sufizam. Primjerice, Karić sažima sufijsko poimanje Božanstva svoga profesora Kasima Hadžića osmišljavanjem *Božiju sveprisutnost i sveobuhvatnost ... u vašim srcima gdje sufi nađoše okeane Božije ljubavi. ... Eto, dragi đaci zašto sam žalostan što su ubili El-Haladža! Što su ga raspeli u Bagdadu. Jer ubili su njegovo srce koje se otkrilo Bogovoj biti, a to znači Bogovom beskraj.* (199)

4.

Bitno je za spoznajnu i za moralnu dimenziju romana markirati da mladić svoja duhovna zadovoljstva ostvaruje usvajanjem novih znanja naporim učenjem. Ponavljajući na više mjesta da je učio *smrtimice!* Školovanje u Medresi bilo je vrlo zahtjevno,

gotovo iscrpljujuće, naročito usljed činjenice da je ambiciozni Mladić, žedan znanja i željan uspjeha, svake školske godine bio odlikaš. Materijalno zadovoljstvo mladić ispoljava zarađivanjem novca kroz ramazansku praksu. Na prvoj ramazanskoj praksi u jednom udaljenom selu od Nevesinja, doživljava neopisivu radost hodžinskoga poziva. U zajedničko proživljenoj svetosti Božanstva sa vjernicima, koji su mu cijelo vrijeme ramazanske prakse davali do znanja da su neopisivo sretni da imaju hodžu koji ih Bogom oplemenjuje. Upravo u njihovom zajedničkom ozarenju Bogom, skoncentriran je smisao hodžinstva. I smisao cijelog romana *Bogovo roblje*:

Da, da, ove večeri u Nevesinju Medresa je u mladića počela rasti u nebo, pod zvijezde ... veselje i radost širi se u koncentričnim krugovima cijelim selom. ... Hej, Bože. ... Ako hodža prenoći u kući, to noćenje će kući i kućnoj čeljadi donijeti beričet i mnoge blagodeti ... (Uporedi cijeli tekst ove lirske hronike na str. 301–334).

Da je do zasluženog novca kroz ramazansku praksu mladić morao naporno raditi po cio dan, predvoditi džematlije na svih pet namaza sa teravijom, biti istovremeno mualim za tri po uzrastu različite grupe učenika, doznajemo iz softinske prakse u Gornjim Brigovima kod Bužima. Od napornog rada bio je softa toliko iscrpljen da je doživio tjelesni kolaps. Takav tempo mu je nametnuo mutevelija, ucijenivši mladića njemu prijeko potrebnim novcima. Softu je mutevelija duboko ponizio učinivši ga svojim vlasništvom, *bogovim robljem*:

Bio je poslušni regrut, prilježni sluga džemata Gornji Brigovi. Stisnuo je zube i poštivao jednu i jedinstvenu volju, zapovijed – onu od Šere Mustafića: – Hodža, znadni jedno: Ja sam tebi ovdje sve i sva ... Mladić je šutio i trpio ... Sve treba objasniti strepnjom od mutevelije Šere i strahom od džemata Gornji Brigovi ... (736, 738).

Ova surovo realistična, duhovita i samoironijska epizoda, u kojoj su po

vremenskoj tačnosti softe u obavljanju poslova, džematlije u Bužimu svoj sat mogli navijati, u kojoj nije hodža navio sat, već je Šero tačno navio hodžu, završava softinim psihološkim i tjelesnim kolapsom! Ali sa 2000 maraka u softinom džepu.

Ponižavanje softe na ramazanskoj praksi produbljeno je, dostiže neizdržljiv vrhunac, u Alibegovoj džamiji u Travniku u kojoj su softi čangrizavi starci nametali tempo i ritam u obavljanju namaza., Softu danima starci kinje, zanovijetaju ga, ponizuju, da bi jednom iz softe na starce pokušao bijes koji je sakupljao od septembra 1973. g. *Sad je rigao sa lijepih ćilima Alajbegove džamije, sve to nakon tri teške sarajevske godine provedene u pljesnivoj zgradi Medrese.* (612) *Vidio je mladić i pokajno spoznao: Svim ljudima nikako ne možeš valjati! A i da možeš, onda ne bi valjao sebi. ... Iskreno služiti bogomolju i srcem dvoriti vjeru u Bosni znači postati Bogov rob. Zastalno, biti strana na kojoj razne vrste vjernika iskaljuju svoj bijes i krivnju, pa i mržnju.* (611)

Nakon obrane svoga ljudskoga dostojanstva, slijedi softin duboki šok izazvan prvim susretom sa mrtvacem: okom u oko. Mrtvacu treba softa gasuliti – okupati. Za sensibilnoga softu bilo je to šokantno, nikad prerađeno, nepreboljeno traumatično iskustvo. Gasuljenje mrtvaca – okom u oko – bilo je softi do fizičke nepodnošljivosti odvratno. Ovo naturalističko iskustvo najdublji je (pod)svjesni energent da se u mladiću ogadio posao hodže za sva vremena. Mučnina hodžinskoga poziva – pred prizorom mrtvaca kojeg hodža gasuli – za ahiret priprema – provalila je u riječ iz (pod)svijesti softe, iskreno i razorno. Upravo je ova iskrenost zalag estetizmu *Bogova roblja*:

Svako dijete rađa se krvavo i krvavih leđa, ali babice krv lahko saberu. A u mrtvog se krv slije ispod ledne i otražnje kože, to je prvo čemu se raduje bladna zemlja i mračni grob. Odatle crna zemlja krene žvakati i žderati čovjeka. ... Rekao je Ramo mladiću koji je drhtao od straha nad tabutom, nad mrtvim čovjekom.

...Kad su se vratili u vakufsku kućicu, mladić je zamakao u tijesno prizemno kupatilo” dugo i dugo se kupao i sapunao, sve to ponavljao nekoliko puta, gledao je svoje živo i mršavo tijelo. Pred očima mu je bio mrtvi Mehmed Hadžić ... Na vrelom podnevu išao je prvi iza tabuta koga su nosili četiri momka. (O, kako su Lenjin, Trocki i Rosa Luxemburg u pravu): Mi koji se školujemo u Medresi, mi se, zapravo, školujemo da sahranjujemo mrtve muslimane, da islam sahranjuje mo u zemlju. Strašno ali je tako. ... Mladića je bilo stid, prolaznici su ga gledali s trotoara. Pogledi su padali na njega, mršavog i neuglednog, na njegovu bijelu ahmediju i crnu džubu. On je grobar, svi znaju da je grobar, jer se po uniformi vidi da je grobar. Službenik smrti! Strašno! ... Kao da mu se sve to zgadilo! A zna da ne smije ni pomisliti da mu se zgadilo! Jer kako da mu se zgadi Alajbegove džamije gasulhana, ćefni, čak i starci koji kašlju dok klanjaju ... Ali kako to ne smije ni pomisliti, onda to ne smije ni reći, niti je rekao ... Ako već negdje radi Boga mora trpjeti, onda radi Njega nek trpi u Travniku. I tačka. (616, 617, 618, 619,620).

Ponižavanje softe radi Boga, ali i radi “krvavo” zarađenog novca na ramazanskoj praksi su u *Bogovom roblju* brojna. Primjerice, u jednoj hronici karakterističnoga imena *Njega niko neće*, nijedan džematlija (iz jednog sela u okolini Glamoča) neće da prihvati softu u svoju kuću uoči prve ramazanske terapije. Da bi softu poslije dugoga naduravanja džematlija, prihvatila starica Mekelefa. Uz poruku džematlijama:

A vas neka je sram što je mladić spao na dvoje oronulih ljudi. ... Mnogi imaju kuće ko u livanjskih Hrvata, ali im duše ko u vrabaca, govorila je Mukelefa. (642, 644).

5.

Bogovo roblje sehara je umjetnost ljudskoga mišljenja. Kvalitetnog, općeprihvatljivog. Ljudsko je mišljenje subjektivne i relativne vrijednosti, ali u *Bogovom roblju* nalazimo izvjesne stavove ili ocjene koji su, volens

– nolens, apsolutno vrijedni. Jer produbljuju trajne istine koje nama mogu biti orijentir na putu našega samoljudjenja. Uvjeren sam, naime, da je *Bogovo roblje* upravo usljed proniknutih objektivnih, općeprihvatljivih istina, ali ne isključivih niti apsolutnih – primjerice o Bogu, pravедnosti, moralitetu – značajan književni prilog tumačenju i stabiliziranju bitnih ljudskih vrijednosti. Naročito danas, kada su tzv. intelektualci skloni općeljudske vrijednosti relativizirati. *Bogovo roblje* snažan je književni otpor relativiziranju vrijednosti. Dokaz da se ljudska čast, poštenje ili samoodgovornost – ne smiju relativizirati. Ovu bitnu moralnu vrijednost romana argumentiram pronicanjem u dodvoravanje ili ulizivanje kao potencijalno poltronstvo i licemjerje. Ulizivanjem đaci Medrese svoju čast i čestitost poltronstvom i licemjerjem zagađuju. Ulagivanje sa potencijalnim i stvarnim licemjerstvom profesori u đacima prepoznaju i bespoštedno kritikuju. Bespoštedno ih na te mane u karakteru upozoravaju, time softe – adolescente – u čestitu i samoodgovornu ličnost izgrađuju. U tom smislu izdvajam tri karakteristične situacije koje mladića otkrivaju u njegovoj nesposobnosti da se radikalno razračuna sa pojavom licemjerstva u vjerniku. Nesposobnost softe da u vjerniku prepozna, osudi, razobličii “udavi” licemjerstvo.

U prvoj situaciji za *Podovku to da se griješi, i da se čovjek u Boga uzda da oprosti, pa da opet griješi, za nju je to bilo najveće dvoilišnjaštvo.* (440). Riječ je o ustrajnoj čestitosti mladićeve majke Podovke, onoj čestitosti koja ne prihvata kompromise tipa *grješnik i vjernik* u jednoj osobi. Majka i njen sin softa su, naime, razgovarali o iskrenom vjerniku kroz ljudsku čestitost u kojoj nije moguće biti oboje – grješnik i vjernik! Podovka prezire dvojni “moral” koji, zapravo, i nije moral već je laž. Majka softe rezolutno odbacuje potencijalnu ili stvarnu relativizaciju svoje i općeljudske vjerničke čestitosti. Za nju nema one relativizacije čestitosti u jednom vjerniku, za koju su intelektualci spremni naći razloge.

Naći razloge za licemjerstvo ne znači da je licemjerstvo moralno dozvoljeno. Softa iskreno opisuje ovaj majčin otpor relativizaciji časti, sa porukom svoga dubokoga kajanja majci. Softa žali da u razgovoru s majkom nije uspio radikalno razobličiti i odbaciti licemjerstvo kao duboku manu koja čast i ljudski obraz kalja. Nije uspio licemjerstvo kao amoralnost teološku i kao općeljudsku nečasnost s majkom razjasniti, na obostrano zadovoljstvo razriješiti:

Dugo, godinama, žalio je onaj koji broniku piše, gorko je žalio što je majku svojim objašnjenjem rastužio. (440)

Razlog kritičkoga neosmišljavanja licemjerstva je u činjenici da je softa, kao životom neiskusani adolescent, pri tom razjašnjavanju sa majkom o licemjerstvu u grješniku, bio pod utjecajem stavova izvjesnih islamskih teologa, koji su kod tankih vjernika nalazili razloge da oni mogu biti ujedno vjernici i grješnici.

U druge dvije situacije riječ je o dodvoravanju i ulizivanju koje prerasta u potencijalno poltronstvo u mladiću. Ulizivanje u mladiću otkrivaju i razobličuju akademik Hamdija Čemerlić, predsjednik Savjeta Medrese i direktor Medrese Džemal Sokolović. Sa poantom da mladić iz sebe dodvoravanje treba iščistiti, ako hoće odrasti u čestitu i samoodgovornu osobu. Hamdija Čemerlić ocjenjuje mladića *udvoricom*, a direktor Medrese mladića smatra *propusnim bojlerom!* Navodim njihovu umjesnu i objektivnu kritiku koju će mladić morati sa gorčinom "pokusati"! I koja će na ambicioznoga mladića, željnoga uspjeha i karijere, djelovati osvještavajuće. Poanta ovog razračunavanja je da bez osobne samostalnosti u donošenju odluka, bez samoodgovornosti za svoj čin, nema ljudskoga dostojanstva – temelja zdrave, cjelovite i karakterne ličnosti:

Mladića je neko instruirao da se Đačko udruženje zakloni pod džubu reis-ul-uleme i da se ogradi od recitala u Carevoj džamiji. ... Radi se o potrebi da đake učimo da se osjete odgovornim za rješavanje problema koje su sami napravili.

Nije izlaz u tome da se đaci svojim pretpostavljenim dive i da misle da je samim divljenjem problem nestao ... (727) ... Đačkom udruženju desilo se da je izmanipulirano od profesora neradnika i lijenčina. ... Kad bi Đačko udruženje vodio predsjednik koji je samostalan, sve bi bilo drukčije. Ali ti si nesamostalan, jedan puzavac kojim profesori upravljaju na daljinski, mijenjaju u tebi kanale kako hoće, meću u tebe magnetofonske trake kakve žele. Ti si jedan propusni bojler, ne samo za čistu vodu, već i za vodu koja je iz kanalizacije ... Stvar je ozbiljna kao smrt, kao tabut... (762, 763)

6.

Valja nam se zamisliti nad *Bogovim robljem* ne samo usljed njegove naprijed ilustrirane najjeminentnije kvalitete iskrenosti i zbog zastupanja moraliteta u njegovu univerzalnoj, od čovjeka nepovredivoj vrijednosti, već i zbog objektivne istine o čovjeku uopće. Karićeva je istina duboko u islamu, u Kur'anu, ukorijenjena. U toj istini Karić nema iluzija o čovjeku *pohlepniku, vjerniku, krivokletniku, raskolniku, pokajniku, jalijašu, mistiku, bludniku ... Čovjek Kur'ana je popršte svega ovoga spomenutog istovremeno. (...)* Jer je čovjek taj koji je pobio na planeti Zemlji više ljudi i stvorenja nego li ih je Bog prirodno usmrtio. (549, 550, 709).

Također nam se valja zamisliti nad Karićevom istinom o mizeriji hordžinskoga poziva. Nad bespoštednom kritikom tanjušnoga dina i imana u Bosanaca. Nad egoizmom bosanskih plemića u osmanskoj prošlosti. Nad narcizmom i karijerizmom Sarajlija ateista u komunističko doba. Sve ove spoznaje su trajno aktuelne, dobro namjerne i osvještavajuće:

Evo, zar naša pljesniva Medresa nije dokaz da i Sarajevo o Bogu iznosi ogavne laži. Novine pišu: Sarajevo – evropski Jeruzalem. A ja velim: Sarajevo – evropsko mudo Marjanovo. ... Ima li ijednog đaka Sarajlije! ... Ne, nijednog. Gdje su sinovi stare sarajevske korjenike u Medresi, ako vole islam, ako mare za vjeru u Boga? Gdje su? Nema

ih. A zašto nema? Pa zato što Sarajlije znaju da u vjeri nema para! Eto zašto ne daju sinove u Medresu. ... A kad smo kod Boga i Sarajeva, istina je da u Boga vjeruju samo prezreni i odbačeni, oni koje je skolila samica, koji u ovom gradu nemaju nigdje da se razgale osim u hladnim džamijama, crkvama, sinagogama ... Da nije bilo staroga Juraja Neidharta, sve džamije bi na Baščaršiji komunisti muslimani srušili, sve. Ali je Juraj Neidhart ustao i rekao: Ljudi moji, pa to je kulturna baština, narod ima svoju kulturnu baštinu. ... A mi muslimani u Sarajevu smo najgori, ima nas blizu trista hiljada, a Medresu samo jednu, pljesnivou, tuzgavu, hladnu. ... A ko je osiromašio medrese i ko je odbacio ruždije? Begovi jer su pomislili da su, neuzubillahi, bogovi. (568, 569)

Budući da i ova književna kritika pretendira na objektivnost, izdvajam izvjesne nedostatke *Bogova roblja*. Prvi je nedostatak u čestom ponavljanju napisanog. Primjerice u višekratnom ponavljanju društvene neravnopravnosti đaka Medrese, u odnosu na državno priznate škole. U ponavljanju provociranja đaka Medrese kroz česte fizičke napade sarajevskih jalijaša koji su indoktrinirani da mrze đake Medrese. U ponavljanju provokacija đaka od Službe državne bezbjednosti za koju su đaci bili trajno sumnjivi državni neprijatelji. Tim ponavljanjem tekst romana ostao je razliven, sastavljen na 783 stranice. Bez ponavljanja mogao je roman biti smisleno stegnutiji, narativno zbijeniji. Drugi je nedostatak *Bogova roblja* u izvjesnoj ideološkoj tendencioznosti koju roman sugerira aktualnom, pomodnom i poželjnom kritikom komunističkoga totalitarizma. Naj snažnije je ova dobronamjerna kritika ispoljena usljed komunizmu neoprostivog "brisanja" Boga iz ljudske svijesti i savjesti. Bog je u *Bogovom roblju* primarna vrijednost. Čovjeku je Bog pretpostavljen kao apsolutna vrijednost kojoj se čovjek pokorava, podređuje. Smisao podređivanja i pokoravanja Bogu je da bi sebe čovjek oljudio, u svoj svakodnevni život božanske zapovijedi i svojstva božanska

ugradio. Ovo je nosivi idejnoestetski temelj *Bogova roblja*. Pored navedene primarne ontološke pozicije vrijednosnoga prvenstva Boga u odnosu na čovjeka, roman ispoljava i njihovo međuuvjetovano vrijednosno jedinstvo, poput ovoga: *Nije čovjek radi vjere u Boga, već je vjera u Boga radi čovjeka, da ga uputi, da ga spasi.* (278) U generalnom, vrijednosno-spoznajnom smislu, *Bogovo roblje* apologija je postratne aktualne ideologije superiorne vrijednosti Boga u odnosu na vrijednost čovjeka. Tim je idejnim stavom roman opozicija Protagori i materijalističkoj filozofiji, prema kojima je čovjek mjera svih stvari.

Da li je *Bogovo roblje* neumjerena kritika socijalizma? Umjesna i opravdana kritika svakako jest, posebice usljed neravnopravnosti vjernika u jugoslavenskom socijalizmu. I naročito umjesna je ta kritika usljed društvene neravnopravnosti đaka Medrese u vrijeme socijalizma. U sarajevskom okruženju đaci Medrese bili su "šugava ovca" – stalna meta za izivljavanje njihovih vršnjaka:

Prepoznatljivi, loše odjeveni, seljasti, primitivni, ošišani, slampavi i mršavi, najčešće nikakvi, đaci Medrese bili su stalna meta jalije obijesnog i nevaspitanog ološa, neodgojene muslimanske mahalske omladine, tzv. čaršijske "de-si-ba" pokvarenosti i nadmenosti. (299) ... *Kad bi se đaci Medrese obraćali miliciji za pomoć i prijavljivali jalijsko zlostavljanje i šamaranje, milicioneri bi odbrusili: – Istucite i vi njih! Tako je naša milicija branila đake Medrese. Ali, dobro.* (300). *Đake Medrese su odvodili i tukli SDB-ovci.* (218).

Izvjerni medreslija Tepančić je *posve prolupao i sebi prerezao vene*, jer nije podlegao pritiscima da bude doušnik za SDB. (472) Đaci Medrese su, prešutno, od vladajuće ideologije okuženi kao opasnost za vladajući sistem, a u stvarnosti nisu bili ideološki protivnici socijalizma. Naprotiv, podržavali su i socijalizam i nesvrstane. Takvo njihovo društveno opredjeljenje, spontano i najснаžnije, ispoljavaju u svom susretu sa akademikom Muhamedom

Filipovićem. U ovacijama njegovom predavanju u Medresi na Dan Republike 29.11, 1974. (Uporediti stranice romana 354-357; 357-363).

Bogovo roblje sugerira postratni revizionizam, sa izvjesnim revanšizmom aktuelnoga društva prema socijalizmu Tim revizionizmom i revanšizmom roman je književno istinit, jer opisuje aktuelnu stvarnost. I istovremeno, snagom književne sugestije, tim revizionizmom i revanšizmom osvaja aktuelnoga čitatelja. Osvaja one čitatelje koji su pristalice revizionizma i revanšizma. Kroz stav da je savremeni društveni sistem, od jugoslavenskoga socijalizma, progresivniji i pravedniji. Da je vredniji savremeni društveni sistem u odnosu na socijalizam naročito usljed postratne društvene integracije abrahamskih religija u školstvo, zakonodavstvo i u svakodnevni život. Ovom književnom stavu korisno je dodati da *nije rupa u planeti, već je rupa u pameti.* (Skender Kulenović za Staljinov napad na jugoslavenski komunizam). Da je sam čovjek primarni uzročnik svojih nevolja. Da je društveni sistem sekundarni uzročnik ljudskih nevolja. U tom je smislu objektivan i karakterističan Karićev sumarum o istinskoj (ne)promjenljivoj ljudskoj prirodi. Sažetak koji je naprijed u ovom članku citiran na strani 549, 550, 579. *Bogova roblja*. Za književni revizionizam, sa protežiranjem aktualne vlasti, indikativna je Karićeva ocjena da Mladi muslimani nisu imali političkih ambicija, da ne žele vlast. Ova je književna ocjena politički naivna, književno tendenciozna, neobjektivna. Demantirana je činjenicom da su Mladi muslimani poslije rata "transmutirali" u vlast – najveće ljudsko iskušenje.

... *Ako se, i kada se, cijeli bosanskohercegovački muslimanski narod čudoredno prepородi, pa pozove Mlade muslimane da preuzmu vlast, eeh, tek tada oni ne bi imali ništa protiv da dođu na vlast. Ali ne to da uzmu vlast iz svoje želje za vlašću, nipošto, već samo zato što to prepородen i osviješten muslimanski narod želi.* (162)

7.

Jezik i stil *Bogova roblja* mogao bi biti sumiran kroz ljepotu mladićeve djevojke Fatime iz Konjica: *ljepotu riječi Fatime, u kojoj je ona prebivala.* (751) Riječ je o književnome tekstu kao duhovnome rafinmanu. Ovaj rafinman stila i jezika moguće je proosjećati u savršenoj jednostavnosti. Onoj savršenoj jednostavnosti koju svojom zanosnom vanjštinom i mudrom riječju – pameću – ispoljava mladićeva Fatima, *lijepa kao sunce na nebu.* (749) Svo *Bogovo roblje* sebe ispoljava upravo kroz savršenu jednostavnost jezika i stila, koju smo ilustrirali likom ljepotice i mudrice Fatime. One koja riječ ne samo diskurzivno misli, dubinski poima, već svoju svaku riječ istinski proosjećá. Time kao ličnost sebe ispoljava, samoostvaruje. Na drugoj strani, u mladiću se u epilogu romana, također radi o samoostvarenju kroz njegovu volju – izraz slobode i dostojanstva. Nakon što je kao *osvjedočeni štreber i bubator sve položio* (779) i upisao studij političkih nauka, mladić postaje u socijalističkom društvu vrijednosno ravnopravan i slobodan:

Nikada mladić neće zaboraviti 14. septembar 1978. , niti to kako je, kao od države priznat mladić, u tri koraka prešao dvorište Fakulteta političkih nauka. Isti dan stigao je u Travnik i drugarici Danici Drakulić pokazao indeks i uručio joj potvrdu da je redoviti student Fakulteta političkih nauka. Mladiću je drugarica Danica smjesta odgovorila odlazak u JNA. (...) Gledao je u Plavu vodu, provjeravao sedam puta da li mu je onaj indeks tu u unutrašnjem džepu ljetne jakne. Da, indeks je tu, sreća. (...) Kako bi sada volio zaplakati! O, kako bi slatko lio suze poslije svega. Ali, bilo ga je strah da zaplače, može neko poznat naići iz biljanskog kraja, ili iz dragog Višnjeva, pa će ga vidjeti kako rida onako nizašta, pa će se biljanskim krajem pronijeti glas: Onaj Eminov hodžica ne samo da je počeo ćelaviti, već je počeo i luditi. Eno ga plače ... (780, 781).

Ima u ovom citiranom smislenom i osjećajnom proturječju jedno stanje

koje zrači saznanjem da je osvajanje (ne)osvojivog, doseganje (ne)dosegljivog – sadržaj i smisao ljudskoga života. Da je ostvarivanje svoje volje – slobode, energent čovjeka i života. Ali onaj energent koji, ispunjavanjem želje, neminovno se u nama gasi. U tome je paradoks čovjeka i života u kojima se trajno sudara razum sa osjećajima, vrline sa nagonima, dobra djela sa iskušenjima i sa porocima. U tom proturječju, u takvoj književno dočučenoj ljudskoj sudbini, između zadovoljstva i nezadovoljstva, ostvaruje se i Karićeva realističko-kroničarska, gotovo dokumentarna književna riječ. *Bogovo roblje* je ovim idejnim paradoksom postmoderno i aktualno saznanje i osjećanje neiskorjenjivih konfrontacija u svačijemu biću i življenju. Produbljuje saznanje da je čovjekova priroda suštinski bipolarna. U tom je smislu umjesna analogija Karićeva *Bogova roblja* sa pripovijetkama Karićeva duhovnoga blizanca Ćamila Sijarića. Analogija ovog romana hronike sa Sijarićevim pripovijetkama u kojima junaci trudom i radom osmišljavaju svoj život ispunjavanjem želje i osjećaja kao svoje volje i slobode. Nakon ostvarenja želje, u sebi osjećaju tugu i prazninu. Sijarićev Džimšir Tuhovac, u pripovijetki *Bunar*, duhovno-duševni je blizanac autobiografskog mladića u *Bogovom roblju*:

Sjedio je u čošku kraj ženina sanduka i čutao, sad miran, prazan, s očima negdje u prazan prostor u kojem nije vidio ništa – ni svoju vodu, ni travuljinu, ni cvijet – bijel. Džimšir Tuhovac je tek sad bio tužan – jer je bio pust sasvim, bez snova što su ga nosili, i bez muka što su ga držale – i on poželje da opet vidi te vode u snu i te travuljine, sve mokre, i nad njima cvijet – bijel. (Sijarić Ćamil, Pripovijetke, Sarajevo, Publishing 2000, 96,97).

Džimšir Tuhovac cijelog je sebe založio da bi ostvario svoju životnu želju – da u bezvodnom i suhom Pešteru izbunari vodu za karavane. Vodu za svakog namjernika na njegovu puta ka Stambolu. U njemu je gorio El-ruh, ilham ili sveta vatra božanska. Njome je bio prosjajan,

smislom ispunjen, dok je “bunario”, ostvarivao želju. Ispunjenjem želje, u njemu se sveta vatra gasi. Smisao kao esencija života nestaje. Sa poantom da u svakom od nas, ispunjenjem želje, ishlapi ilham, zanos ili sveta vatra kojom sebe osmišljavamo. Navedeni citat iz pripovijetke Ćamila Sijarića i epilog *Bogova roblja*, u kojima se međuisključuju osjećanje radosti i slobode sa tugom do plača, karakterističan je za psihologiju Karićeva mladića i za Sijarićeve likove.

8.

Jedinstvenost i osobnost stila i jezika Enesa Karića je da misli ono što osjeća. Da ispoljava emocijom ono što misli. Da takvo ispoljavanje, koje moderna psihologija imenuje emocionalnom inteligencijom, psihološki neminovno producira književnu iskrenost – estetsku kvalitetu po kojoj je *Bogovo roblje* istinita, originalna intimno-osobna, dijelom i dokumentarna ispovijest. Da je istina primarna i vrhunska estetska kvaliteta *Bogova roblja*. Iz iskustva nam je znano da je istina jedini ideal svih disciplina. (Miroslav Krleža, *Antibarbarus*. U: Ivan Supek, *Nad ponorima*. ANU BiH, Sarajevo 1999, 166). Za stil i jezik Enesa Karića bitno je markirati da onaj koji ljudsku riječ ne uzima samo kao “alatku” za sporazumijevanje, za onoga koji riječ degustira i merači, zasigurno će u ovoj književnoj riječi uživati. Tko sebe u Karićevu riječ udjene, koji uđe u kuću njegova bića i bitka, naći će u toj kući sebe sama, osobno-intimnog. Susrest će se sa sobom, sa Bosancem rafiniranim i primitivnim. Otkrit će u tom spoju čovjeka uopće. U toj riječi imamo dakle što je većini ljudi nedohvatljivo, a dragocjeno: naše samoosvijesteno jastvo. I bosanstvo. I izvjesnu općeljudskost. U njihovu spoju. Vjerujem da je u tom spoju bitna vrijednost svake umjetnosti riječi, ponaosob Enesa Karića. Dalje od toga – nema. Karić Enes, autohtoni je Bosanac, koji ispoljava sebe i Bosance uopće. U njihovom intelektualnom rafinmanu i u primitivno-seljastom mentalitetu.

Ako smo imali iluzija o hodžin-skom pozivu, Bogovo roblje nas je otriježnilo, zapravo “otreslo” od iluzija. Istodobno sugeriralo nam je Bogovo roblje kako je za hodžu veličajno, intelektualno zahtjevno, sveto i čestito, na Božijem putu biti, ljude – šejtane u insanu – očovječiti. Osvijestio nas je roman da se hodžom postaje učenjem *smrtimice*. Da se hodžom opstaje i ponižavanjem kroz mutevelije i džematske odbore. Da biti hodža – onaj koji nas savršenstvu Boga vodi, i istovremeno našoj slobodi i očovječenju vodi, mogu i uspijevaju rijetki insani. Oni koje je Bog ilhamom prožeo, svetošću obdario. Nakon proživljenog *Bogova roblja*, prethodnih godina i romana *Pjesme divljih ptica, Jevrejskog groblja, Boje višnje*, kojima se kao čitatelj vraćam i oplemenjujem, uvjeren sam da stvaralaštvo Enesa Karića pripada samom vrhu savremene bosanske prozne književnosti. Da je Karićeva pripovjedačka riječ jednako topla poput one Nure Hubijar Bazdulj. Jednako objektivnostvarnosna poput Sidranova *Otkupa sirove kože*. Da je magijska i magična kao *Vječnik* ili pripovijetke Nedžada Ibrišimovića. Da je markezovsko-bosanski spoj kao *Šehid* Zilhada Ključanina. Da je mudra i islamski univerzalna kao književna riječ u romanima i esejima Dževada Karahasana. Da Karićeva književna riječ islam i religiju ne razumijeva kao dogmu već kao naše kultiviranje i oljuđivanje. Da proces samooljuđenja uvjetuje naša spoznaja i osobno uvjerenje u vrijednosnu ravnopravnost religija. Da je vjerovanje u superiornost svoje religije, u odnosu na druge, oholost i grijeh protiv Boga. Time Karić sugerira da nema superiorne religije. *Bogovo roblje* je snažan spoznajno-theološki i etički otpor trajno aktualnoj vrijednosnoj konfrontaciji (abrahamskih) religija. Sa bitnom porukom da čovjek negira vjeru u Boga ukoliko svoju vjeru smatra vrednijom od druge vjere. Sa krajnjom porukom da se cio život čestitog čovjeka, autobiografskog mladića u *Bogovom roblju*, sastoji u čišćenju svojih strasti, mana i poroka.